

Maria ŻukowskaORCID: 0000-0002-3369-2539
maria.zukowska2021@gmail.comUniwersytet w Białymstoku
Szkoła Doktorska

Rola Rosji jako wiodącego kraju ZSRR podczas II wojny światowej w świetle podręczników radzieckich. Część I

The Role of Russia as the Leading Country of the USSR during World War II in the Light of Soviet Textbooks. Part I

DOI: 10.34739/doc.2024.21.10

Abstrakt: Analiza radzieckich podręczników do historii z okresu powojennego do czasów pierestrojki Gorbaczowa stanowi kluczowy obszar badawczy, dotyczący wpływu treści edukacyjnych na kształtowanie świadomości historycznej. W tych wydaniach Wielka Wojna Ojczyźniana jest prezentowana jako monumentalne wydarzenie w historii ludzkości, ukazując jej charakter jako walki sprawiedliwej i wyzwoleniczej. Zwraca się uwagę na podkreślanie przewagi oraz zalet ustroju socjalistycznego, a także na wzrost międzynarodowej pozycji Związku Radzieckiego. Jednakże, mimo patriotycznego ducha kształtowanego wśród uczniów analiza wykazuje, że „szkolna” historia wojny była pełna przemilczeń, eufemizmów i ograniczeń. Elementy te były celowo stosowane w celu promowania wyższości systemu radzieckiego. Taka selektywna prezentacja mogła kształtować jednostronne przekonania i zniekształcać obraz historii, co miało wpływ na świadomość historyczną społeczeństwa radzieckiego.

Słowa kluczowe: Rosja, Związek Radziecki, II wojna światowa, Wielka Wojna Ojczyźniana, podręczniki radzieckie, patriotyzm, system radziecki, edukacja historyczna

Abstract: The analysis of Soviet history textbooks from the post-war period to the times of Gorbachev's perestroika constitutes a key research area concerning the impact of educational content on shaping historical consciousness. In these textbooks, the Great Patriotic War is presented as a monumental event in human history, highlighting its nature as a just and liberating struggle. Emphasis is placed on the superiority and advantages of the socialist system, as well as the rise in the international standing of the Soviet Union. However, despite the patriotic spirit fostered among students, the analysis reveals that „the school” history of the war was filled with omissions, euphemisms, and restrictions. These elements were intentionally introduced to promote the superiority of the Soviet system. Such a selective presentation could shape one-sided beliefs and distort the image of history, impacting the historical consciousness of Soviet society.

Keywords: Russia, Soviet Union, World War II, Great Patriotic War, Soviet textbooks, patriotism, Soviet system, history education

Znaczenie podręczników jako narzędzi kształtujących społeczną percepcję historii

Opracowanie podręcznika szkolnego stanowi kluczowy element w kształtowaniu i realizacji kompleksowego procesu pedagogicznego. W kontekście przedmiotów o charakterze humanistycznym, takich jak historia, podręczniki posiadają znaczący potencjał oddziaływania na formowanie przekonań oraz światopoglądu uczniów. Według francuskiego badacza Marca Ferro krajowa historia stanowi punkt sporu w sferze politycznej, tworząc wielowarstwową narrację, która odzwierciedla różne perspektywy i zmieniające się postrzeganie danej społeczności w kontekście czasu. Zauważa on, że każdy naród posiada wiele punktów widzenia przeszłości, które nakładają się na siebie, tworząc złożoną strukturę opowieści, a sposób jej przekazywania – zwłaszcza w kontekście edukacji dziecięcej – pozwala zrozumieć zarówno samorealizację społeczeństwa, jak i dynamikę zmieniającego się stanu społecznego w różnych okresach¹.

W systemie edukacyjnym Związku Radzieckiego historia była przedstawiana uczniom w dwóch równoległych tokach nauczania: „Historia Świata” oraz „Historia Ojczyzna”. To prowadziło do podwójnego omówienia kluczowych wydarzeń. Niemniej jednak narracja dotycząca najważniejszego konfliktu XX wieku została rozdzielona koncepcyjnie: w podręcznikach nowożytnej historii skupia się na wydarzeniach związanych z II wojną światową, podczas gdy podręczniki historii ZSRR skupiają się na Wielkiej Wojnie Ojczyźnianej. W niniejszym artykule przedstawiono rolę Rosji jako wiodącego kraju ZSRR w kontekście II wojny światowej. Ukazano to w narracji podręczników radzieckich do historii ojczystej i najnowszej z okresu lat powojennych aż do upadku systemu. Badanie opiera się na analizie tekstów zawartych w podręcznikach historii ZSRR dla szkół podstawowych, średnich oraz materiałów dydaktycznych dla studentów i nauczycieli historii. Niektóre z tych podręczników przeszły kilkanaście edycji, stanowiąc istotne źródło do analizy sposobu prezentacji jednego z najważniejszych wydarzeń minionego stulecia.

Przeanalizowanie historii II wojny światowej, mającej głęboki wpływ na losy świata, może rzucić światło na istniejące współcześnie sprzeczności społeczne, uprzedzenia oraz mity, jednocześnie wskazując na istotne obszary problemowe. To konflikt, który zyskał

---

¹ M. Ferro, *Comment on raconte l'histoire aux enfants à travers le monde*, Payot 2004, s. 146.

status jednego z najbardziej wpływowych w historii. Wydarzenia związane z tym starciem, ich naukowa analiza i ocena, stanowią nadal pole intensywnych debat w kręgach akademickich. Różne nurty naukowe prezentują odmienne podejścia do analizy i wyjaśnienia przyczyn II wojny światowej, roli Związku Radzieckiego w tym konflikcie, a także oceny rezultatów. Istniejące sprzeczności w dziedzinie historii znajdują swoje odzwierciedlenie w podręcznikach szkolnych.

Podręczniki w Związku Radzieckim były fundamentalnymi narzędziami kształtującymi społeczną percepcję historii. Stanowiły nie tylko podstawowe źródło wiedzy, lecz także skuteczne instrumenty propagandy. Oddziaływały na sposób, w jaki społeczeństwo postrzegało wydarzenia historyczne i własną przeszłość. Podręczniki te prezentowały oficjalną narrację narodową, pełniąc funkcję instrumentu w rękach władzy, której celem było tworzenie spójnej wersji historii zgodnej z politycznymi i ideologicznymi celami Związku Radzieckiego. Materiały zawarte w tych podręcznikach były nasycone ideologią komunistyczną, gloryfikującą rządy radzieckich przywódców, promującą ZSRR jako bastion postępu i sprawiedliwości oraz propagującą marksistowsko-leninowską doktrynę. Ich zadaniem było umacnianie w społeczeństwie lojalności wobec systemu, prezentując Związek Radziecki jako kluczowego gracza, który odegrał decydującą rolę w historii. Kontrola treści w podręcznikach była powszechna, a opisy wydarzeń historycznych często podlegały adaptacji do aktualnej polityki. Elementy niezgodne z oficjalną narracją były pomijane lub modyfikowane, co skutkowało selektywnym przekazem faktów. Radzieckie podręczniki historyczne wywarły głęboki wpływ na kształtowanie społecznej świadomości historycznej, determinując sposób postrzegania własnej historii, tożsamości narodowej oraz miejsca Rosji jako wiodącego kraju ZSRR w światowej historii. Reasumując, podręczniki te pełniły kluczową rolę w kształtowaniu jednolitej i kontrolowanej percepcji historii w Związku Radzieckim, będąc zarówno narzędziem edukacyjnym, jak i skutecznym instrumentem propagandowym oraz kontroli społecznej.

Cel niniejszego artykułu obejmuje analizę radzieckich podręczników historii odnoszących się do roli Związku Radzieckiego w II wojnie światowej, wydanych w latach 1946-1985. Ich modyfikacja była rezultatem dynamicznych zmian, stanowiąc skomplikowany proces, związany ściśle z ewolucją społeczną. Ocena obejmuje rozwój narracji, uwzględniając zmiany w akcentowaniu sukcesów, pomijaniu negatywnych aspektów przy uwzględnieniu

kontekstu politycznego i ideologicznego; identyfikację propagandowych treści w podręcznikach, takich jak gloryfikacja radzieckich przywódców, przedstawianie Armii Czerwonej jako niezwyciężonej siły czy manipulacje w prezentacji faktów.

Cechy polityki historycznej ZSRR oraz zmieniająca się świadomość społeczna

Polityka pamięci w Związku Radzieckim była kompleksowym systemem kontrolowania informacji oraz kształtowania narracji historycznej w sposób zgodny z interesami władzy komunistycznej. Charakteryzowała się szeregiem cech, które wywarły istotny wpływ na percepcję historii i świadomość społeczeństwa. Wizerunek Rosji jako bohatera stanowił fundament tej polityki, gdzie podręczniki podkreślały heroiczne czyny Armii Czerwonej oraz wyolbrzymiały rolę Związku Radzieckiego w zwycięstwie nad nazizmem². Ta gloryfikacja wzbudzała dumę obywatelską i umacniała przekonanie o niezaprzeczalnej roli ZSRR w historii. W podręcznikach oraz oficjalnych narracjach pomijano lub marginalizowano negatywne aspekty, co miało usunąć je ze zbiorowej pamięci i legitymizowało władzę.

Manipulacja wydarzeniami to także znaczący element oddziaływania. Selekcja i deformacja faktów historycznych miały na celu prezentację wydarzeń w sposób korzystny dla władzy. Eliminacja lub zmiana niezgodnych z oficjalną narracją faktów była powszechna, tworząc jednostronną, pozytywną z punktu widzenia systemu interpretację wydarzeń. Analiza danych ukazuje przykładowo ewolucję prezentacji strat ZSRR podczas Wielkiej Wojny Ojczyźnianej. W podręczniku z 1952 roku nie uwzględniono żadnych strat³, tylko zwycięstwo i przyjaźń narodów oraz triumf socjalizmu. W późniejszym czasie odnotowano śmierć prawie 2 milionów komunistów⁴, zaś w latach 80. wspomniano o stratach dochodzących do 20 milionów radzieckiego narodu⁵. To odzwierciedlało ideologiczne uwarunkowania, a także ograniczony dostęp do danych archiwalnych.

---

² К.В. Сивков, П.И. Кабанов, *История СССР. Учебник для педагогических училищ*, ч. 2, Москва 1948, s. 342, 344-346.

³ К.В. Базилевич, С.В. Бахрушин, А.М. Панкратова, А.В. Фохт, *История СССР. Учебник для 10 класса средней школы*, ред. А. М. Панкратова, 11-е изд., Москва 1952, s. 404-405.

⁴ И.Б. Берхин, М.П. Ким, П.И. Потёмкин, *История СССР (1938-1978). Учебник для 10 класса средней школы*, Москва 1980, s. 120.

⁵ Т.С. Голубева, А.С. Геллерштейн, *Рассказы по истории СССР. Учебная книга для 4 класса*, Москва 1981, s. 196.

Dla zrozumienia problemu należy odwołać się do lat wcześniejszych, gdy na przełomie drugiej i trzeciej dekady XX wieku w Związku Radzieckim zaznaczyły się istotne zmiany w podejściu do edukacji historycznej, a w szczególności do treści podręczników. W początkowych latach po rewolucji bolszewickiej stare wydania zostały uznane za nieadekwatne dla nowego pokolenia, co skutkowało zastąpieniem nauki historii nową dziedziną wiedzy, tj. nauką społeczną, między latami 1917 a 1930. Jednak już 5 marca 1934 roku, podczas posiedzenia Biura Politycznego KC WKP(b), Józef Stalin zwrócił uwagę na brak historii obywatelskiej w programach nauczania. Wyraził przekonanie o potrzebie nowego spojrzenia na dzieje kraju, zrozumienia ich istoty, nawiązując do tradycyjnie państwowo-patriotycznego charakteru nauczania historycznego sprzed okresu rewolucji⁶. Na kolejnym posiedzeniu Komitetu Centralnego, dnia 20 marca, Stalin akcentował szczególną rolę rosyjskiego narodu w kształtowaniu historii kraju. Podkreślał, jak on „zgrupował inne narody” w państwie rosyjskim, przygotowując grunt pod powstanie Związku Radzieckiego. Wyrażał przekonanie o szczególnej roli historycznej Rosjan, którzy jako pierwsi dokonali rewolucji socjalistycznej, a w miarę rozwoju światowego procesu rewolucyjnego gromadzili wokół siebie inne narody⁷.

W pierwszym podręczniku historycznym radzieckiego okresu, znanym jako *Krótki kurs historii ZSRR* (1937) pod redakcją profesora A.W. Szestakowa, uwzględniono wszystkie sugestie Józefa Stalina, który osobiście zapoznał się z jego treścią. Chociaż materiał ten został stworzony z myślą o uczniach czwartej klasy szkoły podstawowej, z braku innych podręczników o marksistowskim wydźwięku, zalecano go również starszej młodzieży. Główny nacisk w treści kładziono na ciągłość historii, prezentowanie postaci o wyjątkowej sile wpływu (takich jak Iwan IV, Piotr I) oraz omówienie wydarzeń z 1917 roku (na przykład: „partia bolszewików zwyciężyła tych zdrajców”). W ostatniej części podręcznika udzielano uczniom wskazówek, aby „starannie obserwować wszelkie podejrzane osoby”⁸. Koncepcja historycznego procesu zawarta w *Krótkim kursie historii*

⁶ А.М. Дубровский, *Историк и власть. Историческая наука в СССР и концепция истории феодальной России в контексте политики и идеологии (1930-1950-е гг.)*, Брянск 2005, s. 184-185.

⁷ Ibidem, s. 192.

⁸ А.В.Шестаков, *Краткий курс истории СССР Учебник для 3-4 класса школы*, Москва 1937, s. 208.

ZSRR została później użyta jako fundament dla wszystkich podręczników historii ojczyzny przeznaczonych dla starszych klas, przetrwała z pewnymi modyfikacjami aż do końca okresu radzieckiego. Książka ta była następnie wielokrotnie wznawiana, aż do połowy lat 50. XX wieku.

W okresie rządów Stalina, zakres historycznych fałszerstw znacząco się poszerzał, tworząc szereg mitów dotyczących niewłaściwej oceny przygotowania ZSRR do wojny oraz nieoczekiwanego ataku niemieckich sił zbrojnych. Pojawiły się również mity o dobrowolnym przyłączeniu państw bałtyckich do ZSRR oraz szereg innych opisów dziejów odbiegających od rzeczywistości. Wpływ ideologiczny był kluczowym elementem w treściach podręczników i edukacji. Propagowanie komunizmu kształtowało przekonania społeczne zgodnie z interesami władzy. Treści historyczne były dostosowywane do założeń oficjalnej ideologii, co umacniało jej legitymację do władzy i kontrolę. Polityka historyczna ZSRR wykorzystywała manipulację informacją w celu budowy jednolitej narracji służącej kreowaniu pozytywnego wizerunku państwa oraz wzmocnieniu lojalności wobec systemu. To narzędzie miało decydujący wpływ na percepcję historii przez społeczeństwo oraz kształtowanie świadomości zbiorowej zgodnie z interesami władzy komunistycznej.

Tuż po zakończeniu II wojny światowej nacisk kładziono na rekonstrukcję kraju oraz promowanie jedności narodowej. Niemniej jednak, destalinizacja przywiodła za sobą rewizję sposobu postrzegania władzy oraz historii. W tym okresie narastała krytyka niektórych wydarzeń historycznych, a wątpliwości związane z kultem jednostki Stalina stawały się coraz wyraźniejsze. Rozwój społeczny oraz polityczny, jaki zaistniał w Związku Radzieckim, odzwierciedlał ewolucję świadomości społecznej. Proces destalinizacji wpłynął na podjęcie refleksji nad przeszłością, otwierając drogę dla bardziej krytycznego spojrzenia na wydarzenia historyczne oraz wzbudzając pytania dotyczące kultu jednostki i systemu rządów. Zmiany te stanowiły istotną fazę ewolucji społecznej, ponieważ doprowadziły do modyfikacji sposobu, w jaki społeczeństwo radzieckie postrzegało władzę oraz oceniało przeszłość. Narastająca krytyka oraz coraz wyraźniejsze wątpliwości stymulowały potrzebę rewizji narracji historycznej, co z kolei miało wpływ na treści zawarte w podręcznikach i sposób przekazywania historii w ramach edukacji.

Przedmiotem szczególnej troski w systemie edukacyjnym Związku Radzieckiego było nauczanie historii, które stanowiło filar kształtowania świadomości młodego pokolenia. W latach szkolnych w trakcie nauki historii nabywane były podstawowe informacje historyczne, stanowiące fundament postrzegania otaczającego świata oraz inicjowały formowanie pierwszych poglądów politycznych. W wytycznych dotyczących metodyki nauczania historii mocny nacisk kładziono na rosnące znaczenie ideologicznego wychowania młodego pokolenia, konsekwentną walkę z wpływami kapitalizmu w świadomości jednostki, umocnienie relacji między szkołą a praktyką budowy społeczeństwa komunistycznego. To właśnie te cele wyznaczono nauczycielom historii jako główne punkty programu nauczania.

Kontekst historyczny ZSRR po II wojnie światowej

Po zakończeniu II wojny światowej Związek Radziecki stanął przed wieloma wyzwaniami społeczno-politycznymi. Choć zwycięstwo przyniosło znaczący prestiż państwu, to zarazem konflikt ten pozostawił ogromne zniszczenia w gospodarce. W ramach ustaleń konferencji jałtańskiej ZSRR uzyskał wpływ na wiele państw Europy Wschodniej, co zapoczątkowało utworzenie tzw. bloku wschodniego. Politycznie zakończenie wojny spowodowało dominację radzieckiego systemu komunistycznego w regionie, co doprowadziło do umocnienia pozycji Stalina jako przywódcy ZSRR. Jednocześnie początkowy okres powojenny charakteryzował się nasileniem represji oraz ugruntowaniem kontroli władzy, co widoczne było w polityce wewnętrznej np. poprzez czystki polityczne i ograniczanie swobód obywatelskich. Okres odbudowy gospodarczej został zastąpiony później przez czas zimnej wojny, co pogłębiło napięcia między blokami wschodnim i zachodnim. Polityka ZSRR ewoluowała w kierunku utrzymania dominacji w Europie Wschodniej, co sprawiło, że kraje te stały się marionetkami politycznymi i gospodarczymi Związku Radzieckiego. Społecznie okres powojenny przyniósł stabilizację, ale jednocześnie zintensyfikowany został aparat represji wobec osób uważanych za wrogów ustroju czy obcych ideologicznie. Wzrost napięć międzynarodowych przyczynił się również do wzmocnienia kontroli społeczeństwa, co miało wpływ na życie codzienne obywateli, kontrolę mediów czy swobód indywidualnych.

Zmiany wewnętrzne w Związku Radzieckim między latami 1945 a 1985 miały kluczowy wpływ na treści podręczników oraz sposób prezentowania historii. Okres destalinizacji lat 50. przyniósł wyeliminowanie kultu jednostki Stalina oraz ukazanie pewnych negatywnych aspektów jego rządów. To spowodowało modyfikacje treści podręczników. Niemniej eliminowano lub przekształcano elementy, które mogłyby podważyć cele polityczne czy pozytywny obraz państwa. Zawsze zaś uwypuklano obraz potężnego państwa oraz jego heroicznych osiągnięć za sprawą Komunistycznej Partii i postaci W.I. Lenina⁹. W latach 60. XX wieku ukazały się podręczniki autorstwa S.P. Aleksiejewa, W.G. Karcowa, T.S. Golubiewej i L.L. Geller-sztejna. W podręczniku S.P. Aleksejewa, W.G. Karcowa w temacie „Życie pracujących w krajach kapitalistycznych”, opisano trudności życia osób bezrobotnych i pracowników w strukturze kapitalistycznej, wraz z podziałem społeczeństwa na grupy Afroamerykanów i białych¹⁰. W książce T.S. Golubiewej *Opowieści z historii ZSRR*, sekcja poświęcona zimnej wojnie nosi tytuły: „Dwa światy”, „W świecie kapitalizmu”, „Świat pokona wojnę”¹¹.

Autorzy podręczników od lat 60. XX wieku stopniowo odchodzili od tezy o narastaniu walki klasowej wewnętrznej w kraju, przenosząc akcent poza granice państwa¹². W podręcznikach zwracano dużą uwagę na relacje ZSRR ze światem zachodnim, przy czym politykę zagraniczną państw kapitalistycznych niemal zawsze prezentowano jako agresywną, przeciwstawiającą się pokojowemu kursowi państw socjalistycznych. „Przedstawiona opinia zawiera opis dwóch głównych bloków geopolitycznych obecnych na świecie – wolnych socjalistycznych państw i kapitalistycznego świata. Pierwszy blok charakteryzuje się wzajemną przyjaźnią i solidarnością, gdzie państwa wspierają się nawzajem. W drugim bloku, relacje nie są tak korzystne – dominuje tam opresja silniejszego nad słabszym oraz negatywne emocje, takie jak niechęć, wrogość czy zazdrość. Jedynym

---

⁹ И.Б. Берхин, М.П. Ким, П.И. Потёмкин, *История СССР...*, s. 120.

¹⁰ С.П. Алексеев, В.Г. Карцов, *История СССР. Учебная книга для 4-го класса*, Москва 1961, s. 150.

¹¹ Т.С. Голубева, Л.С. Геллерштейн, *Рассказы по истории СССР. Учебная книга для 4-го класса*, Москва 1965, s. 190.

¹² О. Н. Мясникова, *Основные принципы школьного исторического образования в СССР в доперестроечный период*, „Альманах современной науки и образования” 2007, № 7, ч. I, s. 124-128.

czynnikiem, który jednoczy kapitalistyczny obóz, wydaje się być antypatia wobec wolnych socjalistycznych państw”¹³.

W podręczniku autorstwa W.K. Furaewa, uwypuklono m.in. następujące kwestie: „Walka ZSRR o ustanowienie demokratycznego porządku w powojennym świecie”, „Pokonanie agresji imperialistów w Azji”, „Wkład krajów wyzwolonych w umacnianie pokoju”, „Konfrontacja sił pokojowych i wojennych”, „Masy ludowe jako potężna siła w walce o pokój”. Całość tekstu jest przesycona negatywną charakterystyką państw należących do obozu kapitalistycznego. Autor używa wobec nich określeń, takich jak „agresorzy”, „zdecydowani zwolennicy wojny”, „militaryści”, „rewanżyści”. Podczas omawiania zakończenia okresu „zimnej wojny” W.K. Furaew wskazuje głównie na „głębokie i nieodwracalne przemiany na arenie międzynarodowej na korzyść socjalizmu; umocnienie potęgi ekonomicznej, politycznej i obronnej ZSRR oraz całego obozu socjalistycznego”¹⁴. Wnioskuje on zatem o zwycięstwie ZSRR w „zimnej wojnie”. Po zapoznaniu się z treścią podręcznika oraz materiałami prasowymi, uczniowie proszeni byli o zdefiniowanie znaczenia ONZ, przywołując przykłady, które dowodziły zaangażowania ZSRR w działalność tej organizacji w celu wzmacniania pokoju¹⁵.

W latach 80. głównym celem nauczania historii, podobnie jak w okresie poprzednim, było kształtowanie naukowego, marksistowsko-leninowskiego światopoglądu u uczniów. W programie partyjnym podkreślono, że „socjalizm zapewnił dominację w sferze duchowej życia społeczeństwa radzieckiego naukowego światopoglądu, którego fundamentem jest marksizm-leninizm jako spójny i logiczny system poglądów filozoficznych, ekonomicznych oraz społeczno-politycznych. (...) KPZR będzie stale troszczyć się o to, by wszyscy obywatele ZSRR dogłębnie opanowali nauki marksistowsko-leninowskie, podnosili swoją kulturę polityczną, świadomie uczestniczyli w kształtowaniu polityki partii i czynnie ją realizowali”¹⁶.

¹³ Т.С. Голубева, Л.С. Геллерштейн, *Рассказы по истории для 4 класса. Учебная книга*, Москва 1969, s. 202.

¹⁴ В.К. Фураев, *Новейшая история 1938- 1984. Учебное пособие для 10 класса средней школы*, Москва 1985, s. 283.

¹⁵ Ibidem, s. 260.

¹⁶ П.В. Гора, *Повышение эффективности обучения истории в средней школе*, Москва 1988, s. 13.

Ewolucja narracji dotyczącej roli ZSRR w podręcznikach historycznych

Analiza radzieckich podręczników historii ukazuje istotne zmiany w sposobie prezentowania udziału ZSRR w II wojnie światowej. Znaczenie tego okresu, w szczególności Wielkiej Wojny Ojczyźnianej 1941-1945, w historii ojczystej oraz globalnej jest niepodważalne. Był to czas, który miał kluczowy wpływ na kształtowanie współczesnego społeczeństwa. Problematyka ta podejmowana była przez wielu badaczy i wciąż budzi żywe dyskusje. Należy tu zwrócić zwłaszcza uwagę na prace radzieckich badaczy takich jak M.P. Kim¹⁷, G.N. Reutow¹⁸, O.A. Rżeszewski¹⁹, A.N. Miercalow²⁰, A.W. Gadjew²¹.

W ZSRR badania dotyczące historii II wojny światowej i Wielkiej Wojny Ojczyźnianej można podzielić na dwa okresy chronologiczne. Pierwszy, trwający od 1941 do 1960 roku, stanowi początek naukowego ujmowania tych wydarzeń. W tym okresie szczególne znaczenie miały publikacje takich badaczy jak A.M. Pankratowa²², I.I. Minc²³, N. Wozniesieński²⁴, A.J. Popow²⁵, W.A. Sekistow²⁶. Drugi okres, od 1961 do 1991 roku, jest czasem o wyraźnym znaczeniu w badaniach historycznych dotyczących II wojny światowej i Wielkiej Wojny Ojczyźnianej w radzieckim kontekście. Wyraźnie poszerza się wówczas krąg podejmowanych problemów i nieco ogranicza się warstwa ideologiczna w przekazie naukowym na rzecz faktografii. W tym czasie prace autorstwa takich badaczy jak J. Fuller²⁷,

---

¹⁷ *Историография Великой Отечественной войны. Сборник статей*, red. М.П. Ким et al., Москва 1980.

¹⁸ Г.Н. Реутов, *Правда и вымысел о Второй Мировой войне. (Английская буржуазная историография о происхождении Второй Мировой войны, внешней политике Англии и международных отношениях 1939-1945 гг.)*, Москва 1967.

¹⁹ О.А. Ржешевский, *Война и история. Буржуазная историография США о Второй Мировой войне*, Москва 1984.

²⁰ А.Н. Мерцалов, *Западногерманская буржуазная историография Второй мировой войны*, Москва 1978.

²¹ А.В. Гадеев, *Современные концепции российской историографии кануна Второй Мировой войны*, „Культура народов Причерноморья” 2006, № 93, s. 51-57.

²² А.М. Панкратова, Е.В. Тарле et al., *Дипломатия в период подготовки Второй мировой войны (1919-1939 гг.)*, Москва 1945, s. 884.

²³ И. Минц, *Великая Отечественная война Советского Союза*, Москва 1947.

²⁴ Н. Вознесенский, *Военная экономика СССР в период Отечественной войны*, Москва 1948.

²⁵ А.Я. Попов, *США – организатор и активный участник Мюнхенского сговора с фашистскими агрессорами*, Москва 1952, s. 250.

²⁶ В.А. Секистов, *Вторая мировая война. Стратегический обзор первого периода войны*, Москва 1952, s. 396.

²⁷ Дж.Ф.Ч. Фуллер, *Вторая мировая война 1939-1945 гг. Стратегический и тактический обзор*, Москва 1956.

F. Galder²⁸, J. Ferrel²⁹, A. Taylor³⁰, A. Harriman³¹, J.L. Kuzniec³², W.M. Kulesz³³, E.P. Michajłowa³⁴, B.W. Lewszin³⁵, W.J. Sipols³⁶, stały się znaczącym elementem narracji i dyskusji historycznej. Prace te wpłynęły na dalsze zrozumienie i analizę tych wydarzeń, tworząc ważny kierunek w badaniach historiograficznych. Do tego nurtu również można włączyć sześciotomową *Historię Wielkiej Wojny Ojczyźnianej* pod redakcją P.N. Pospelowa³⁷ oraz dwunastotomową *Historię Drugiej Wojny Światowej* pod redakcją A.A. Grechko³⁸, które przyczyniły się do głębszego zrozumienia i ujęcia kluczowych wydarzeń związanych z tym konfliktem światowym. Wszystkie te opracowania stanowią znaczące źródła historyczne, które istotnie wzbogaciły analizę wydarzeń i poszerzyły wiedzę na temat Wielkiej Wojny w podręcznikach szkolnych z okresu radzieckiego pod redakcją A.M. Pankratowej³⁹, M.P. Kima⁴⁰, N.P. Kuzina⁴¹, W.K. Furaewa⁴² i J.S. Kukuškina⁴³.

Badania oraz analiza stopnia poznania konkretnego zagadnienia są kluczowe dla oceny stanu wiedzy na dany temat. W przypadku stwierdzenia braków w poznanych obszarach, wyłania się

²⁸ Ф. Гальдер, *Военный дневник. Ежедневные записи начальника Генерального штаба Сухопутных войск 1939-1942 гг.*, Москва 1968-1971.

²⁹ R. Ferrel, *George Marshall 1947-1949*, New York 1966.

³⁰ A.J.P. Taylor, *The Second World War*, London 1975, s. 360.

³¹ A. Harriman, *America and Russia in a Changing World*, New York 1971.

³² Ю. А. Кузнец, *Вступление США во Вторую мировую войну*, Москва 1962, s. 295.

³³ В.М. Кулиш, *История второго фронта в Европе*, Москва 1971.

³⁴ Е.П. Михайлова, *О деятельности Комиссии по истории Великой Отечественной войны советского народа против фашистских захватчиков в период 1941-1945 гг.*, [w:] *Вопросы историографии в высшей школе*, red. М.В. Нечкина et al., Смоленск 1975, s. 352-359.

³⁵ Б.В. Левшин, *Деятельность Комиссии по истории Великой Отечественной войны. 1941-1945*, „История и историки: Историографический ежегодник. 1974”, Москва 1976, s. 312-317.

³⁶ В.Я. Сиполс, *Дипломатическая борьба накануне второй мировой войны*, Москва 1979.

³⁷ *История Великой Отечественной войны Советского Союза, 1941-1945: в шести томах*, red. П.Н. Пospelov et al., Москва 1961.

³⁸ *История Второй Мировой войны, 1939-1945: в 12 т.*, А.А. Гречко et al., Москва 1973-1982.

³⁹ К.В. Базилевич, С.В. Бахрушин, А.М. Панкратова, А.В. Фохт, *История СССР. Учебник для 10 класса*, red. А.М. Панкратовой, 15-е изд., Москва 1956.

⁴⁰ И.Б. Берхин, М.И. Беленький, М.П. Ким, *История СССР. 1917-1962. Учебник для X-XI класса средней школы*, red. М.П. Ким, Москва 1963.

⁴¹ Т.С. Голубева, А.С. Геллерштейн, *Рассказы по истории СССР. Учеб. кн. для 4 кл.*, red. Н.П. Кузин, Москва 1981.

⁴² *Новейшая история (1939-1985). Учебное пособие для 10 класса*, red. В.К. Фураева, Москва 1986.

⁴³ В.Д. Есаков, Ю.С. Кукушкин, А.П. Ненароков, *История СССР. Учебник для 10 класса средней школы*, red. Ю.С. Кукушкина, Москва 1986.

potrzeba dalszych badań. Jest to niezbędne dla kompleksowego zrozumienia danej problematyki i rozwinięcia perspektyw na przyszłość. W okresie wojennym oraz w początkowym etapie powojennym zaobserwowano wyraźne zaostrzenie kontroli władzy nad społeczną świadomością. Podczas okresu przedwojennego kwestie związane z ogólną mentalnością społeczeństwa rzadko były podnoszone na plan pierwszy w ramach działalności partyjnej. Jednakże w końcowym okresie lat 40. oraz we wczesnych latach 50. XX wieku te zagadnienia stały się kluczowymi elementami dyskursu. Takie tendencje wynikały z intensywnych przemian, które miały miejsce w sferze życia duchowego, świadomości oraz rozwoju, szczególnie widocznych w okresie wojny. Pierwsze doświadczenia z wymianą z państwami zachodnimi, bezpośrednie spotkanie z codziennym życiem innych społeczności – to wszystko miało zauważalny wpływ na sposób postrzegania rzeczywistości przez obywateli. Niemniej jednak, istniała stała potrzeba zachowania niezmienności i stabilności wszystkich struktur w ramach państwa radzieckiego. Jakikolwiek niepokój czy zmiany w dowolnej sferze życia mogły stanowić zagrożenie dla całości tego systemu. Stąd też szczególne skupienie na sferze świadomości w powojennym okresie ZSRR⁴⁴.

Lata 50. XX wieku w Związku Radzieckim były zdominowane przez trudny okres odbudowy kraju po II wojnie światowej. W tym kontekście treści podręczników do historii były intensywnie modyfikowane, koncentrując się na specyficznych aspektach, które promowały gloryfikację Związku Radzieckiego. Podręczniki skupiały się na ukazywaniu bohaterstwa Armii Czerwonej oraz jej zdecydowanej roli w zwycięstwie nad hitlerowcami. Celem było tworzenie wizerunku potężnego państwa radzieckiego oraz eksponowanie postaci Stalina jako bohatera narodowego. Treści zawarte w podręcznikach stanowiły propagandowe narzędzie, które ukazywało reżim radziecki jako nieodłączny element sukcesu w walce z faszystowską agresją. Podkreślanie bohaterstwa Armii Czerwonej i Stalina było częścią prób budowania wizerunku potężnego i niepokonanego państwa radzieckiego, co służyło umocnieniu jedności narodowej oraz legitymizacji władzy komunistycznej. W ten sposób podręczniki historyczne odzwierciedlały polityczną retorykę epoki, gdzie kształtowanie pozytywnego obrazu Związku Radzieckiego było kluczowym

---

⁴⁴ Д.М. Кукин, *Партия большевиков – вдохновитель и организатор победы в Великой Отечественной войне Советского Союза*, Москва 1947, s. 46.

elementem narodowej identyfikacji i budowania oparcia dla ideologii komunistycznej.

Okres destalinizacji w latach 60. XX wieku wywołał fundamentalne przewartościowanie treści obecnych w podręcznikach do historii w Związku Radzieckim. Proces ten był rezultatem radykalnego zwrotu w polityce kraju, który wpłynął na prezentację kluczowych postaci historycznych oraz ocenę wydarzeń z przeszłości. Stopniowo, w miarę destalinizacji, w treściach podręczników ograniczano kult jednostki Stalina. Usuwano propagandowe elementy, które gloryfikowały jego władzę, kładąc nacisk na bardziej obiektywne i wyważone przedstawienie okresu z nim związanego. Podjęte kroki w rewizji podręczników historycznych odzwierciedlały próbę reformy wizerunku państwa, korektę narracji historycznej i nowej interpretacji oceny przeszłości. Chociaż proces ten ograniczał kult jednostki, to wciąż podtrzymywał obraz pozytywnego wizerunku Związku Radzieckiego, zachowując jednocześnie pryncypia legitymizujące rządy komunistyczne.

W latach 70. XX wieku w Związku Radzieckim proces zmian treści podręczników do historii był ograniczony, a modyfikacje miały miejsce w mniejszym zakresie. Po okresie destalinizacji, kierownictwo ZSRR skupiło się na utrzymaniu władzy i zapewnieniu stabilizacji wewnętrznej, co odbiło się na treściach zawartych w podręcznikach. W tym czasie nadal zawierały one treści propagandowe, jednakże w mniejszym nasileniu niż wcześniej. Kształtowano obraz kraju, który permanentnie toczył walkę przeciwko inwazji zarówno ze Wschodu, jak i Zachodu, umacniając swoją pozycję poprzez zdobycie kluczowych dostępu do mórz. Dodatkowo podkreślano, że zajmował rozległe, słabo zaludnione obszary na północy i w Syberii, a także przyłączał regiony Kaukazu i Azji Środkowej w obliczu zagrożeń ze strony innych agresorów. W efekcie przekształcił się w potężne, wielonarodowe państwo⁴⁵. Jednym ze stałych elementów kształtowania wizerunku ZSRR było ukazywanie go jako światowego obrońcy pokojowego współistnienia. Pisano: „W pierwszych szeregach obrońców pokoju stali i stoją ludzie radzieccy. Zarówno obywatele ZSRR, jak i władze są zdania, że nie ma kwestii, nawet najbardziej kontrower-

---

⁴⁵ Б.А. Рыбаков, *История СССР. Учебник для 7 класса средней школы*, Москва 1985, s. 204-248.

syjnych, które nie mogłyby zostać rozwiązane pokojowym sposobem, bez konieczności wywołania wojny. Jesteśmy za pokojem!”⁴⁶.

Istotnym elementem procesu kształtowania pamięci historycznej były kadry pedagogiczne. Nauczyciel w tamtym okresie powinien był kształtować świadomość uczniów w promowaniu ideologii komunistycznej, czyli formować propagowanie zasad socjalizmu, równości społecznej, kolektywizmu. W nauczaniu historii winien był łączyć logiczny, z punktu widzenia radzieckich dogmatów, rozwój społeczeństwa i jego wpływ na kształtowanie poglądów, przekonań, działań i zachowań odnoszących się do rzeczywistości. Związane z tym było także propagowanie ateizmu i ukazywanie negatywnego wpływu religii na człowieka. Stwierdzano: „Radzieckie nauczycielstwo zobowiązane jest do najwyższej czujności wobec działań osób propagujących religijny fundamentalizm, mając na celu nadanie naukowo-ateistycznemu wychowaniu takiej siły ideowej i takiego zasięgu, które realnie zapobiegą oraz pokonają wszelkie wpływy religijne na wyrastające pokolenie”⁴⁷.

Modyfikacje w treściach podręczników odzwierciedlały próbę utrzymania *status quo* oraz kontynuacji ustalonej polityki. Choć próbowano ograniczyć skrajnie propagandowe elementy, to wciąż dominujący był pozytywny kontekst wizerunku Związku Radzieckiego, służący legitymizacji władzy oraz promowaniu oficjalnej narracji ideologicznej. Ta tendencja w treściach podręczników stanowiła element stabilizacji politycznej i kontynuacji linii propagandowej w latach 70. Omówione próby dostosowania narracji historycznej do zmieniającej się polityki i realiów społecznych miały na celu prezentację bardziej zrównoważonej wersji historii. Pomimo staranności w wprowadzaniu bardziej obiektywnego spojrzenia na przeszłość, treści podręczników pozostawały pod kontrolą i wpływem ideologicznym władzy komunistycznej. Ta ewolucja treści podręczników odzwierciedlała nie tylko polityczne zmiany, lecz również dążenie do prezentacji bardziej zrównoważonej wizji historii Związku Radzieckiego i Rosji jako wiodącej republiki ZSRR.

---

⁴⁶ С.П. Алексеев, В.Г. Карцов, *История СССР...*, s. 152.

⁴⁷ Н.Г. Дайри, *Обучение истории в старших классах средней школы. Познавательная активность учащихся и эффективность обучения*, Москва 1966, s. 54.

Bibliografia / References

- Alekseev S.P., Karcov V.G., *Istoriâ SSSR. Učebnik dlâ 4 klassa školy*, Moskva 1961. [Алексеев С.П., Карцов В.Г., *История СССР. Учебник для 4 класса школы*, Москва 1961].
- Bazilevič K.V., Bahrušin S.V., Pankratova A.M., Foht A.V., *Istoriâ SSSR. Učebnik dlâ 10 klassa*, Moskva 1956. [Базилевич К.В., Бахрушин С.В., Панкратова А.М., Фохт А.В., *История СССР. Учебник для 10 класса*, Москва 1956].
- Bazilevič K.V., Bahrušin S.V., Pankratova A.M., Foht A.V., *Istoriâ SSSR. Učebnik dlâ 10 klassa srednej školy*, red. A.M. Pankratova, 11-e izd., Moskva 1952. [Базилевич К.В., Бахрушин С.В., Панкратова А.М., Фохт А.В., *История СССР. Учебник для 10 класса средней школы*, ред. А.М. Панкратова, 11-е изд., Москва 1952].
- Berhini V., Belen'kij M.I., Kim M.P., *Istoriâ SSSR. 1917-1962. Učebnik dlâ X-XI klassa srednej školy*, Moskva 1963. [Берхин И.Б., Беленький М.И., Ким М.П., *История СССР. 1917-1962. Учебник для X-XI класса средней школы*, Москва 1963].
- Berhini V., Kim M.P., Potëmkin P.I., *Istoriâ SSSR (1938-1978). Učebnik dlâ 10 klassa srednej školy*, Moskva 1980. [Берхин И.Б., Ким М.П., Потёмкин П.И., *История СССР (1938-1978). Учебник для 10 класса средней школы*, Москва 1980].
- Dajri N.G., *Obučenie istorii v starših klassah srednej školy. Poznavatel'naâ aktivnost' učašihsâi êffektivnost' obučenîâ*, Moskva 1966. [Дайри Н.Г., *Обучение истории в старших классах средней школы. Познавательная активность учащихся и эффективность обучения*, Москва 1966].
- Dubrovskij A.M., *Istoriik i vlast': istoričeskaâ nauka v SSSR i koncepcîâ istorii Feodal'noj Rossii v kontekste politiki i ideologii (1930-1950-e gg.)*, Brânsk 2005. [Дубровский А.М., *Историк и власть: историческая наука в СССР и концепция истории феодальной России в контексте политики и идеологии (1930-1950-е гг.)*, Брянск 2005].
- Esaikov V.D., Kukuškin Ū.S., Nenarokov A.P., *Istoriâ SSSR. Učeb. dlâ 10 kl. srednej školy*, Moskva 1986. [Есаиков В.Д., Кукушкин Ю.С., Ненароков А.П., *История СССР. Учеб. для 10 кл. средней школы*, Москва 1986].
- Ferrel R., *George Marshall 1947-1949*, New York 1966.
- Ferro M., *Comment on raconte l'histoire aux enfants à travers le monde*, Payot 2004.
- Fuller DŽ.F.Č., *Vtoraâ mirovaâ vojna 1939-1945 gg. Strategičeskij i taktičeskij obzor*, Moskva 1956. [Фуллер Дж.Ф.Ч., *Вторая мировая война 1939-1945 гг. Стратегический и тактический обзор*, Москва 1956].
- Furaeva V.K., *Novejšaâ istoriâ (1939-1985). Učebnoe posobie dlâ 10 klassa*, Moskva 1986. [Фураева В.К., *Новейшая история (1939-1985). Учебное пособие для 10 класса*, Москва 1986].
- Gadeev A.V., *Sovremennye koncepcii rossijskoj istoriografii kanuna Vtoroj Mirovoj vojny*, „Kul'tura narodov Pričernomor'â” 2006, № 93. [Гадеев А.В., *Современные концепции российской историографии кануна Второй Мировой войны*, „Культура народов Причерноморья” 2006, № 93].
- Gal'der F., *Voennyj dnevník. Ežednevnye zapisi načal'nika General'nogo Štaba suhoputnyh vojsk 1939-1942 gg.*, Moskva 1968-1971. [Гальдер Ф., *Военный дневник. Ежедневные записи начальника Генерального штаба Сухопутных войск 1939-1942 гг.*, Москва 1968-1971].

- Golubeva T.S., Gellerštejn L.S., *Rasskazy po istorii SSSR. Učeb. kn. dlâ 4 kl.*, Moskva 1981. [Голубева Т.С., Геллерштейн Л.С., *Рассказы по истории СССР. Учеб. кн. для 4 кл.*, Москва 1981].
- Gorap.V., *Povyšenie êffektivnosti obučeniâ istorii v srednej škole*, Moskva 1988. [Гора П.В., *Повышение эффективности обучения истории в средней школе*, Москва 1988].
- Harriman A., *America and Russia in a Changing World*, New York 1971.
- Istoriâ Velikoj Otečestvennoj vojny Sovetskogo Soûza, 1941-1945: v šesti tomah*, red. P.N. Pospelov et al., Moskva 1961. [История Великой Отечественной войны Советского Союза, 1941-1945: в шести томах, red. П.Н. Пospelov et al., Москва 1961].
- Istoriâ Vtoroj Mirovoj vojny 1939-1945: v 12 t.*, red. A. A. Grečko et al., Moskva 1973-1982. [История Второй Мировой войны 1939-1945: в 12 т., red. А. А. Гречко et al., Москва 1973-1982].
- Istoriografiâ Velikoj Otečestvennoj vojny. Sbornik statej*, red. M.P. Kim et al., Moskva 1980. [Историография Великой Отечественной войны. Сборник статей, red. М. П. Ким et al., Москва 1980].
- Kukin D.M., *Partiâ bol'shevikov – vdohnovitel' i organizator pobedy v Velikoj Otečestvennoj vojne Sovetskogo Soûza*, Moskva 1947. [Кукин Д.М., *Партия большевиков – вдохновитель и организатор победы в Великой Отечественной войне Советского Союза*, Москва 1947].
- Kuliš V.M., *Istoriâ vtorogo fronta v Evrope*, Moskva 1971. [Кулиш В.М., *История второго фронта в Европе*, Москва 1971].
- Kuznec Ū.L., *Vstuplenie SŠA vo Vtoruju mirovuiu vojnu*, Moskva 1962. [Кузнец Ю.Л., *Вступление США во Вторую мировую войну*, Москва 1962].
- Lejbengrub P.S., *Za glubokoe znanie otečestvennoj istorii. Učebnik dlâ dlâ učitelej*, Moskva 1951. [Лейбенгруб П.С., *За глубокое знание отечественной истории. Учебник для для учителей*, Москва 1951].
- Levšin B.V., *Deâtel'nost' Komissii po istorii Velikoj Otečestvennoj vojny. 1941-1945*, „Istoriâ i istoriki. Istoriografičeskij ežegodnik. 1974”, Moskva 1976. [Левшин Б.В., *Деятельность Комиссии по истории Великой Отечественной войны. 1941-1945*, „История и историки. Историко-графический ежегодник. 1974”, Москва 1976].
- Mâsnikova O.N., *Osnovnye principy škol'nogo istoričeskogo obrazovaniâ v SSSR v doperestroecnyj period*, „Al'manah sovremennoj nauki i obrazovaniâ” 2007, № 7, č. I. [Мясникова О.Н., *Основные принципы школьного исторического образования в СССР в доперестроечный период*, „Альманах современной науки и образования” 2007, № 7, ч. I].
- Mercalov A.N., *Zapadnogermanskââ buržuaznââ istoriografiâ Vtoroj mirovoj vojny*, Moskva 1978. [Мерцалов А.Н., *Западногерманская буржуазная историография Второй мировой войны*, Москва 1978].
- Mihajlova E.P., *O deâtel'nosti Komissii po istorii Velikoj Otečestvennoj vojny sovetskogo naroda protiv fašistskich zahvatčikov v period 1941-1945 gg.*, [w:] *Voprosy istoriografii v vysšej škole*, red. M.V. Nečkina et al., Smolensk 1975. [Михайлова Е.П., *О деятельности Комиссии по истории Великой Отечественной войны советского народа против фашистских захватчиков в период 1941-1945 гг.*, [w:] *Вопросы историографии в высшей школе*, red. М.В. Нечкина et al., Смоленск 1975].
- Minc I., *Velikââ Otečestvennââ vojna Sovetskogo Soûza*, Moskva 1947. [Минц И., *Великая Отечественная война Советского Союза*, Москва 1947].

- Pankratova A.M., Tarle E.V. et al., *Diplomatiã v period podgotovki Vtoroj mirovoj vojny (1919-1939 gg.)*, Moskva 1945. [Панкратова А.М., Тарле Е.В. et al., *Дипломатия в период подготовки Второй мировой войны (1919-1939 гг.)*, Москва 1945].
- Popov A.Ä., *SŠA – organizator i aktivnyj učastnik Münhenskogo sgovora s fašistskimi agressorami*, Moskva 1952. [Попов А.Я., *США – организатор и активный участник Мюнхенского сговора с фашистскими агрессорами*, Москва 1952].
- Reutov G.N., *Pravda i vumysel o Vtoroj Mirovoj vojne. (Anglijskaã buržuaznaã istoriografiã o p roishoždenii vtoroj Mirovoj vojny, vnešnej politike Anglii i meždunarodnyh otnošeniãh 1939-1945gg.)*, Moskva 1967. [Реутов Г.Н., *Правда и вымысел о Второй Мировой войне. (Английская буржуазная историография о происхождении Второй Мировой войны, внешней политике Англии и международных отношениях 1939-1945 гг.)*, Москва 1967].
- Rybakov B.A., *Istoriã SSSR. Učebnik dlã 7 klassa srednej školy*, Moskva 1985. [Рыбаков Б.А., *История СССР. Учебник для 7 класса средней школы*, Москва 1985].
- Ržeševskij O.A., *Vojna i istoriã. Buržuaznaã istoriografiã SŠA o Vtoroj Mirovoj vojne*, Moskva 1984. [Ржешевский О.А., *Война и история. Буржуазная историография США о Второй Мировой войне*, Москва 1984].
- Sekistov V.A., *Vtoraã mirovaã vojna. Strategičeskij obzor pervogo perioda vojny*, Moskva 1952. [Секистов В.А., *Вторая мировая война. Стратегический обзор первого периода войны*, Москва 1952].
- Šestakov A.V., *Kratkij kurs istorii SSSR. Učebnik dlã 3-4 klassa*, Moskva 1937. [Шестаков А.В., *Краткий курс истории СССР. Учебник для 3-4 класса*, Москва 1937].
- Sipols V.Ä., *Diplomatičeskaã bor'ba nakanune vtoroj mirovoj vojny*, Moskva 1979. [Сиполс В.Я., *Дипломатическая борьба накануне второй мировой войны*, Москва 1979].
- Sivkov K.V., Kabanov P.I., *Istoriã SSSR. Učebnik dlã pedagogičeskikh učiliš, č. 2*, Moskva 1948. [Сивков К.В., Кабанов П.И., *История СССР. Учебник для педагогических училищ, ч. 2*, Москва 1948].
- Taylor A.J.P., *The Second World War*, London 1975.
- Voznesenskij N., *Voennaã èkonomika SSSR v period Otečestvennoj vojny*, Moskva 1948. [Вознесенский Н., *Военная экономика СССР в период Отечественной войны*, Москва 1948].